

**Anna STANIEWSKA**  
Politechnika Krakowska  
Instytut Architektury Krajobrazu  
Kraków, Polska  
e-mail: [annams7@wp.pl](mailto:annams7@wp.pl)

## ZARZĄDZANIE ZABYTKOWYM KRAJOBRAZEM WAROWNYM – STUDIUM PRZYPADKU

*słowa kluczowe:* krajobraz warowny, zarządzanie krajobrazem, Wyżyna Folgarii  
Lavarone

### WPROWADZENIE

Region Altipiani di Folgaria Lavarone e Luserna oraz Sette Comuni to płaskowyż położony w północnych Włoszech na południowy wschód od Trydentu. W okresie I wojny światowej poprzez ten region ciągnęła się przebiegająca od Triestu aż po Bormio linia frontu austriacko – włoskiego. Obszar ten jest jedną krainą geograficzną i dziś znajduje się na terytorium jednego państwa. Obok piękna naturalnego krajobrazu bogactwem Altipiani są usytuowane wzdłuż niegdysiejszej granicy fortyfikacji austriackie i włoskie, które organicznie zrosnięte są z tamtejszym pejzażem.

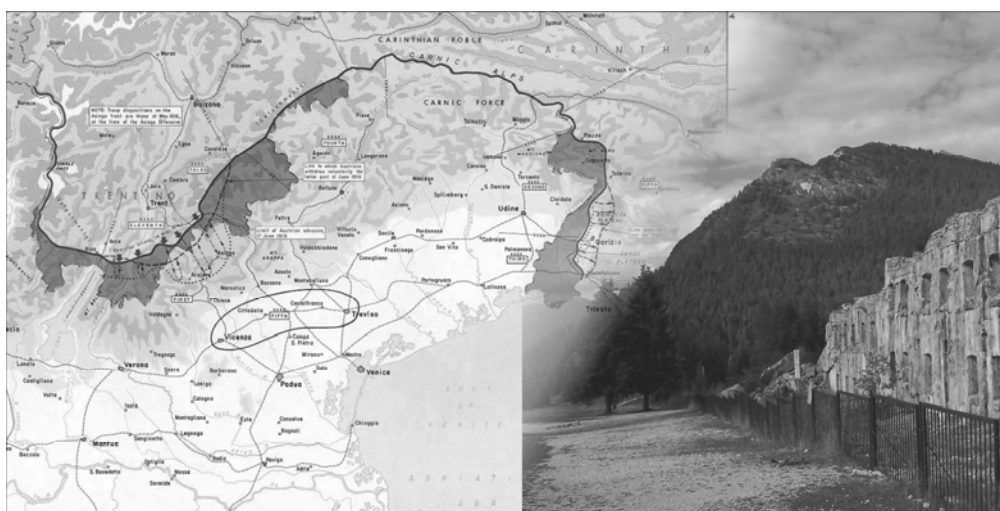
Zarządzanie tak specyficznym rodzajem krajobrazu, jakim jest krajobraz warowny, stało się dla tego regionu elementem budowania wizerunku oraz wzbogacenia oferty turystycznej. Związek architektury obronnej z krajobrazem jest tu szczególnie promowany poprzez wykorzystanie znakomitych walorów widokowych – często na wprost zrujnowane obiekty po niezbędnym zabezpieczeniu udostępniane są w celach turystycznych jako punkty widokowe. Dzięki umiejętnemu zarządzaniu obiektami i łączącymi je szlakami oraz pozostałą infrastrukturą turystyczną możliwe są dwa sposoby poznawania warownej przeszłości – obszarowa (poprzez percepcję szerokich i dalekich widoków) oraz liniowa (poprzez wędrówkę szlakami i dawnymi drogami fortecznymi).

Celem artykułu jest przedstawienie procesu zarządzania krajobrazem warownym. Odbywa się on w szerokiej współpracy z władzami samorządowymi, lokalnymi społecznościami i biurami turystycznymi, muzeami (Museo della Guerra w Rovereto) oraz organizacjami pozarządowymi, które mają w swej pieczy niektóre obiekty.

Skuteczność gwarantują równoległe i skoordynowane ze sobą działania z zakresu badań historycznych, działań architektonicznych i przestrzennych oraz promocyjnych. Finanse zbierane są przez fundacje i zdobywane od sponsorów (na przykład projekt Fortezze dell'Imperatore pod patronatem Reinholda Messnera) oraz pochodzą z funduszy europejskich na rozwój turystyki regionalnej jako motoru rozwoju lokalnej przedsiębiorczości.

## WIELKA WOJNA W GÓRACH

Rejon Trydentu i tzw. Tyrol Południowy były na przełomie XIX i XX w. obszarami spornymi pomiędzy monarchią habsburską a Królestwem Włoch. Do dziś dnia prowincje te, zamieszkałe przez Tyrolczyków, Włochów i Ladynów zachowują dużą odrębność kulturową w stosunku do Włoch. Trydent w dolinie Adygi położony jest na bardzo starym szlaku komunikacyjnym biegnącym przez przełęcz Brenner. Gdy 23 maja 1915 r. Włochy przystąpiły do wojny po stronie Ententy główne działania frontu włoskiego skupiły się wzdłuż ustalonej w latach 60. XIX w. granicy habsbursko-włoskiej biegnącej górkimi szczytami Dolomitów, która już wówczas była ufortyfikowana, a w latach poprzedzających I wojnę (ok. 1900 – 1914) była wzmocniana kolejnymi dziełami zarówno przez Austriaków (na rozkaz marszałka Conrada von Hötzendendorf) jak i Włochów (Acerbi i in., 1994). W tym okresie został umocniony



**Ryc. 1.** Z lewej: front włoski w latach 1915-1917. **Źródło:** the History Department of the US Military Academy West Point, <http://www.dean.usma.edu/history/web03/atlases/great%20war/great%20war%20index.htm>, z prawej: widok na ruiny fortu Verle oraz szczyt Vezzena (fot. A. Staniewska, 2007).

**Fig. 1.** On the left: Italian front 1915 – 1917. **Source:** the History Department of the US Military Academy West Point, <http://www.dean.usma.edu/history/web03/atlases/great%20war/great%20war%20index.htm>, on the right – ruins of the Fort Verle, in the background the peak of Vezzena (photo by A. Staniewska, 2007).

rygiel Folgaria – Lavarone położony na południowy wschód od Trydentu, będącego twierdzą pierścieniową (Tabarelli, 1990)<sup>1</sup>. Front przebiegał od granicy szwajcarskiej i masywu lodowca Ortler i Adamello, gdzie walki toczyły się na wysokościach powyżej 3000 m n.p.m.; przez Folgarię i Lavarone, masyw Pasubio, wyżynę Asiago, masyw Marmolady, zahaczał o Alpy Karnijskie i Julijskie, aż po Dolinę Isonzo i Piawę oraz miejsce ostatecznej klęski Austro-Węgier – Vittorio Veneto<sup>2</sup>.

### KRAJOBRAZ WAROWNY ALTIPIANI – DWIE STRONY FRONTU.

Na naturalny krajobraz Wyżyny Folgarii Lavarone składają się liczne wąskie i głębokie doliny wcinające się w wyżynny płaskowyż oraz skaliste szczyty górskie o wysokości sięgającej 2000 m n.p.m. Warowny krajobraz kulturowy definiują forty i towarzyszące im fortyfikacje polowe oraz stanowiska obserwacyjne i pozostałości dróg fortecznych, a także obszary pól bitewnych i rejonów działań wojennych takie jak masywy szczytów Pasubio czy Ortigara.

Grupę Folgaria (niem. Vielgereuth) tworzyły 3 forty: Serrada (zwany także Dosso del Sommo), dzieło międzypola Sommo (po włosku: Sommo alto) oraz Sebastiano (inaczej: San Sebastiano). Grupa Lavarone (niem. Lafraun) składała się z 4 dzieł: Gschwent (Forte Belvedere), Lusern (Campo di Luserna), Verle (Forte di Busa di Verle) oraz Vezzena (Forte Vezzena). Były to austriackie forty pancerne, wyjątkiem była Vezzena, która była blokhauzem wyposażonym w broń maszynową w wieży. Po drugiej stronie frontu znajdowały się fortyfikacje włoskie zgrupowane w 3 sektorach: Schio, Asiago i Arsiero. Sektor Schio obejmował forty Maso i Tenna, sektor Arsiero: Cornolo, Campomolon; sektor Asiago zaś forty Casa Ratti, Corbin, Campolongo, Verena, Interrotto i Lisser.

Wszystkie obiekty przetrwały I wojnę – niektóre w stanie uszkodzonym w wyniku walk (jak choćby forty Verle czy Lusern), zaś największe dzieło zniszczenia dokonało się po wojnie, gdy w ramach akcji pozyskiwania złomu wysadzano i rozkuwano obiekty, aby wydobyć z nich stalowe elementy zbrojenia. Większość z nich, utrzymywana dziś w stanie trwałej ruiny (z doraźnym zabezpieczeniem), jest udostępniana turystom do samodzielnego zwiedzania, jedynie Fort Belvedere jest adaptowany na cele muzealne i w części rekonstruowany. Potężne ruiny będące widocznym śladem dramatycznych dziejów stanowią monumentalne rzeźby w górzystym krajobrazie.

---

<sup>1</sup> Trzy lata wojny na froncie włoskim można podzielić na kilka faz. Szczególnie krwawa była wiosenna austriacka ofensywa, znana pod nazwą „Strafexpedition”, w maju 1916 r., która przetoczyła się właśnie przez rejon Folgarii aż po Asiago oraz kolejne bitwy nad rzeką Isonzo (było ich aż 11).

<sup>2</sup> Był to obszar wysokich gór, w części nawet wymagający od żołnierzy umiejętności wręcz alpinistycznych, gdzie prowadzenie działań wojennych było niezwykle trudne ze względu na izolację poszczególnych oddziałów wojsk, nieregularne dostawy żywności i amunicji oraz surowy górski klimat (mrozy, opady śniegu, lawiny).

## WSPÓŁCZESNOŚĆ – ZARZĄDZANIE KRAJOBRAZEM

Na zarządzanie krajobrazem regionu składa się zgodnie z definicją tego procesu szereg działań związanych z gospodarowaniem zasobem (Pszczółowski, 1978) obiektów fortyfikacji historycznych jako elementów składających się na tożsamość i niepowtarzalny charakter miejsca. Działania te obejmują badania historyczne, projekty oraz interwencje związane ze stanem technicznym, zabezpieczeniem i renowacją fortyfikacji. Co więcej, dotyczą także udostępniania poprzez włączania tych obiektów w planowane i zrealizowane turystyczne szlaki tematyczne (piesze i rowerowe, trekkingowe, narciarskie). Do uznania wartości warownego krajobrazu przyczynia się ponadto wspieranie działań promocyjnych w szerokim kontekście regionalnym oraz skuteczne występowanie o finansowanie projektów z budżetu europejskiego. Charakterystyczny jest tu podział ról poszczególnych uczestników tych przedsięwzięć. Aktywność badaczy jest wspierana przez samorządy lokalne i miłośników regionu, a na konkretne działania przekłada się dzięki łączeniu sił przez poszczególne gminy, organizacje turystyczne, muzea i władze konserwatorskie przy wsparciu licznych stowarzyszeń, także o charakterze kombatanckim. Głównymi motywami działania jest chęć zachowania żywej pamięci o przeszłości zapisanej w górskim krajobrazie oraz podkreślenie odrębności kulturowej – żyje tu na przykład grupa etniczna posługująca się dialektem wywodzącym się z języka staroniemieckiego (Prezzi, 2002) – i historycznej regionu, jako uzupełnienia powszechnie znanych i popularnych walorów turystycznych i narciarskich.

Przykładem działań skupionych na obiekcie jako punkcie w sieci atrakcji na szlaku, jest aktywność Fundacji Belvedere-Gschwent, która prowadzi muzeum na forcie o tej samej nazwie. Fundacja powstała w 1999 r. w wyniku porozumienia między gminą Lavarone a stowarzyszeniem strzelców tyrolskich (Tiroler Kaiserjäger-Bund) z Innsbrucka. Formacja ta w roli piechoty górskiej (podobnie jak po stronie włoskiej strzelcy alpejscy – tzw. Alpini) brała udział w walkach w tym rejonie czasie I wojny światowej. Jako jedyna fundacja międzynarodowa w rejonie Trentino czuje się szczególnie zobligowana do promowania śladów Wielkiej Wojny jako przestrogi przed szaleństwem konfliktu zbrojnego. Stąd fort Belvedere-Gschwent jest po niezbędnych pracach konserwatorskich zaadaptowany na nowoczesne muzeum ukazujące dzieje obiektu na tle działań wojennych na obszarze rygla Folgaria-Lavarone. Kształt muzeum jest wynikiem realizacji całościowego projektu architektoniczno-konserwatorskiego wykonanego przez zespół pod kierownictwem Francesco Collottiego<sup>3</sup>, którego realizacja była sfinansowana z dotacji europejskiego programu LEADER+ dla obszarów wiejskich. Architekci we współpracy z historykami uznali,

---

<sup>3</sup> Zespół projektowy: Francesco Collotti, Valentina Fantin i Giacomo Pirazzoli, współpraca w urzędzeniu ekspozycji: Valentina Biorcio ze Studio Aria, konsultacja historyczna tablic: Lucio Fabi.

że ilość współczesnych elementów powinna zostać ograniczona do niezbędnego minimum, a największa wartość obiektu jako budowli tkwi w możliwości odczytania jego historii ze struktury – zachowano, więc większość śladów zniszczeń i modyfikacji, unikając dosłownej rekonstrukcji. Ekspozycja charakteryzuje się surowością, oszczędnym i starannym doбором przedmiotów oraz brakiem zbędnych dekoracji i patosu. W założeniu ma więcej dawać do myślenia niż mówić. Muzeum jest dostępne dla niepełnosprawnych, a fundacja współpracuje z lokalnymi szkołami w prowadzeniu lekcji historii dla uczniów. Fort nie jest izolowaną wyspą w morzu innych atrakcji – znajduje się na przebiegu trzech różnorodnych szlaków: Sentiero della Pace (międzynarodowy szlak pokoju biegnący przez całe Dolomity), Skitour dei Forti (szlak dla narciarzy biegowych i turystycznych) oraz Fortezze Bike Tour (rowerowa pętla o długości 100 km). Podążanie tymi szlakami daje możliwość podziwiania piękna krajobrazu i poruszania się po śladach Wielkiej Wojny od fortu do fortu. Muzeum promuje się w biurach turystycznych w całym Trentino oraz współpracuje ze słynnym Museo della Guerra w Rovereto i izbą pamięci w Lusernie.



**Fot. 1.** Z lewej – fort Belvedere- Gschwendt (fot. J. Staniewski, 2007) z prawej widok z fortu na Becco di Filadonna i Dolomiti di Brenta (fot. A. Staniewska, 2007)

**Photo 1.** On the left – Fort Belvedere- Gschwendt (photo by J. Staniewski, 2007), on the right – the view from the fort on Becco di Filadonna and Dolomiti di Brenta (photo by A. Staniewska 2007).

Podobne podejście do wartości niematerialnych, jakie zakodowane są w krajobrazie (Dąbrowska-Budziło, 2005), cechuje szersze projekty o charakterze obszarowym, które stawiają sobie za cel operację „przywrócenia pamięci” o wydarzeniach ofensywy Asiago, której ślady nazaczyły krajobraz Folgarii i Lavarone oraz sąsiadujących gmin Sette Comuni, administracyjnie podlegających Vicenzy.

Projektem skoncentrowanym na promocji krajobrazu kulturowego bogatego w fortyfikacje austriackie (także te wcześniejszych – z lat 1860 tych) jest inicjatywa Le Fortezze dell’Imperatore opracowana i realizowana pod patronatem i przy wsparciu słynnego himalaisty Reinholda Messnera. Porozumienie pięciu regionalnych biur promocji

turystyki, we współpracy z trydenckim festiwałem filmowym i przy wsparciu Muzeum Wojny w Rovereto, reklamuje pod wspólną nazwą 25 obiektów (po 5 w każdym regionie) wartych odwiedzenia i związane z nimi swoje usługi turystyczne. Polegające na ofertach pakietów noclegowych oraz usług przewodnickich i organizacji wycieczek. Atrakcje obejmują wędrówki i wspinaczki górskie, zwiedzanie wykutych w skałach kawern i schronów, wycieczki dla szkół oraz coraz popularniejsze spacerów rekreacyjne z kijami narciarskimi *nordic walking*. „Fortece Najjaśniejszego Pana”, bo tak w wolnym tłumaczeniu można opisać ten projekt, polegają na zachęce do „żeglugi w morzu historii”: mają skłonić „do zadumy nad historią miejsca, upływem czasu i majestatem gór poprzez wędrówkę i nowoczesną turystykę respektującą prawa przyrody”, mówi Tyrolczyk Reinhold Messner<sup>4</sup>, który patronuje temu przedsięwzięciu. Pierwszy zdobywca Korony Himalajów założył także w alpejskie Muzeum Górskie<sup>5</sup>, a jeden z jego oddziałów mieści się w zaadaptowanym austriackim forcie Monte Rite, 2181m ponad słynnym kurortem Cortina d’Ampezzo.

Podobną logiką kieruje się projekt Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vicentine rozpoczęty w 2002 r. po wejściu w życie włoskiej ustawy nr 78/2001 o zachowaniu dziedzictwa Wielkiej Wojny. Projekt powstały w wyniku porozumienia gmin z górnego rejonu Vicenzy (Reggenza Sette Comuni, Leogra - Timonchio, Alto Astico - Posina and Agno - Chiampo) został dostarczony do specjalnej komisji do spraw I wojny światowej we włoskim ministerstwie kultury, gdzie otrzymał pozytywną opinię oraz obietnicę finansowania. W lipcu 2004 zostało podpisane specjalne porozumienie o wdrażaniu podpisanego projektu. Finansowanie projektu opiera się na dotacji rządowej wynikającej z ustawy L.78/2001, środkach niezależnego międzyresortowego komitetu technicznego do spraw gór oraz dotacji z programu Leader + dla regionu Montagna Vicentina. Głównym celem projektu, który ma za zadanie rekonstrukcję pamięci wydarzeń Wielkiej Wojny zanim nastąpi materialne odtworzenie wszystkich jej śladów jest odzyskiwanie, przywracanie pamięci – „przekształcanie pamięci w praktykę działań”. Prace rozpoczęto od szerokiej akcji katalogowania i rejestracji zabytków w myśl włoskiej ustawy regionalnej nr 43/97 oraz od badań archiwalnych. Były one prowadzone z udziałem stowarzyszeń miłośników historii i fortyfikacji. Następnie zostały stworzone plany konserwatorskie i program udostępniania i interwencji. Pierwsze działania interwencyjne rozpoczęły się w 2005 r. i są nadal konsekwentnie prowadzone. W wyniku waloryzacji obiektów na obszarze projektu przypisano im odpowiednie funkcje, jakie będą pełnić w ekomuzeum – wśród nich znajdują się ekspozycje modelowych fragmentów krajobrazu warownego, takich jak pojedyncze forty (np. fort górski Campolongo), drogi forteczne (Monte Pasubio),

---

<sup>4</sup> więcej o projekcie: [http://www.fortezzeimperatore.it/fort\\_presentazione.0.html?&L=2](http://www.fortezzeimperatore.it/fort_presentazione.0.html?&L=2).

<sup>5</sup> strona prezentująca Muzeum Górskie Reinholda Messnera: <http://www.messnermountainmuseum.de>.

cmentarze wojenne, tereny wojny pozycyjnej w okopach i kawernach (Monte Cimone), czy pola bitewne (Ortigara) lub obszary zaplecza wojskowego (Campo Gallina). Kilku lokalizacjom przypisano też rolę ukazywania innych zagadnień: okrucieństw i gorączki wojennej, związków wojny i literatury, poświęcenia i pamięci czy problematyki dawnej granicy. Praktyczne działania opierają się na zestawie najprostszych prac, które wykonywane są w porozumieniu z lokalnymi służbami leśnymi, górskimi i konserwatorskimi. Obejmują one przycinanie krzewów kosodrzewiny, usuwanie resztek materiałów wybuchowych znalezionych podczas prac, pielenie i usuwanie zarastających krzewów, stabilizowanie ruchomych brył betonu i kamienia w obiektach kotwieniem i murowaniem, usuwanie śmieci i gruzu oraz umieszczanie tablic informacyjnych i znakowanie szlaków. Docelowo program ma zapewnić ochronę obszaru poprzez rozpięcie tzw. „parasola interwencyjnego” oraz rozpoznanie zakresu potrzebnych prac w zakresie szczegółowych planów, które służyłyby jego rozwojowi a także wypracowanie zasad zarządzania systemem ochrony i opieki.

## PODSUMOWANIE

Na sukces tego typu inicjatyw składa się wiele czynników – główną rolę odgrywa jednak konsekwencja, z jaką realizowane są te zamierzenia. Godne podziwu i naśladowania jest dążenie do poszerzenia wachlarza atrakcji w regionie z natury bogatym w zasoby krajobrazowe. Szczególnie istotna jest skuteczność podejmowanych działań, które opierają się na zasadzie, że można chronić krajobraz poprzez jego ekstensywne użytkowanie i odkrywanie zapisanych w nim treści. Opisane powyżej przypadki są cennym dowodem na możliwość przeprowadzenia pomyślnej operacji uczytelnienia treści i przywracania zbiorowej pamięci o przeszłości tragicznej i bohaterskiej zakodowanej w niezwykłym górskim i jednocześnie warownym krajobrazie.

## LITERATURA

- Acerbi, E i in., 1994: Guida ai Forti Italiani e Austriaci degli Altipiani. Itinerari e Storia., Gino Rossato Editor, Valdagno.
- Dąbrowska-Budziło, K., 2005: Wartości niematerialne odziedziczonego krajobrazu miejskiego. [w:] Ochrona Zabytków nr 1/2005, str. 84, Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie, Kraków 2002.
- Prezzi, Ch., 2002: Di zimbrische Sprachinsel Lusern – Einblick in die südlichste der deutschsprachigen Gemeinden., Centro Documentazione Luserna O.N.L.U.S., Lusern
- Pajewski J., 2005: Pierwsza wojna światowa 1914-1918, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s.306 – 333.

- Pszczółowski, T., 1978: *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Ossolineum, Wrocław, s. 288.
- Tabarelli, G. M., 1990: *I Forti Austriaci nel Trentino e in Alto Adige*, Editrice Temi, Trento, s. 11-18.

## SUMMARY

### MANAGEMENT OF HISTORIC FORTIFIED LANDSCAPE – CASE STUDY

Situated in the south east of Trento the Altipiani di Folgaria Lavarone e Luserna and Sette Comuni are part of the highlands of Vincentine Pre-Alps in the north of Italy. This homogenous mountainous region was during the Great War cut by the border and front line between Italy and Austro-Hungary, which stretched from Trieste to Bormio. Nowadays, this region belongs to one country, yet the old border is legible for still exist the defenses such as forts, shelters, caverns, trench lines and observation posts on the both sides of former front. This fortified heritage contributes to the outstanding landscape beauty of the piedmont scenery of the Vincentine highlands. It is also a powerful reminder of the dramatic past of this region.

Management of this specific fortified landscape for the pre-alpine communities has become an important contribution to the image building and tourist attractiveness enrichment. A direct link between defenses and the landscape is promoted by outstanding scenic values. Strategic positions of old forts offer nowadays breathtaking views. Many half-ruined fortresses are secured to be beauty spots on tourist trails. A rational net of tourist routes connects the forts with other facilities to enable two ways of exploring the area. Watching panoramic views enables an all-over contextual perception of landscape as a whole, while following the trails and old fortress roads means step-by-step discovering of its logic.

All this would not have been possible without close cooperation of local authorities and communities with museums, tourism agencies and NGOs. The joint effect results from thorough research, sensible architectural and landscape design and good promotional strategy. Funding is secured by public finance along with European grants; heritage trusts and private funding, such as Fortezze dell'Imperatore sponsored by Reinhold Messner.